

O INSCRIȚIE INEDITĂ DIN HISTRIA

PLÂNGERILE ȚĂRANILOR BĂȘTINAȘI DE PE TERITORIUL HISTRIAN
ÎMPOTRIVA APĂSĂRII ROMANE

DE

IORGU STOIAN

În cunoscuta sa definiție a istoriei — devenită clasică — tov. Stalin, dezvoltând și sintetizând, în mod genial, învățăturile lui Marx-Engels-Lenin în această privință, a fixat, în același timp, și sarcina de bază a oricărei cercetări istorice cu adevărat științifice. „... *Istoria dezvoltării societății* — spune tov. Stalin — *este, înainte de toate, istoria dezvoltării producției, istoria modurilor de producție care se succed de-a-lungul veacurilor, istoria dezvoltării forțelor de producție și a raporturilor de producție dintre oameni. Prin urmare, istoria dezvoltării sociale este totodată istoria a înșiși producătorilor de bunuri materiale, istoria masselor celor ce muncesc, care sunt forțele fundamentale ale procesului de producție și care produc bunurile materiale necesare existenței societății. Prin urmare, știința istoriei, dacă vrea să fie adevărată știință, nu mai poate să reducă istoria evoluției sociale la acțiunile regilor și șefilor de armată, la acțiunile „cuceritorilor” și ale „subjugătorilor” de state, ci trebuie, înainte de toate, să se ocupe cu istoria producătorilor de bunuri materiale, cu istoria masselor celor ce muncesc, cu istoria popoarelor”¹. Nu mai este nevoie, credem, să subliniem că această învățătură a tov. Stalin, devenită îndreptar pentru toți adevărații istorici, este, în același timp, un aspru rechizitoriu al aproape întregii istoriografii burgheze, care s'a ocupat, aproape exclusiv, tocmai de acțiunea regilor și șefilor de armată, de acțiunile „cuceritorilor” și „subjugătorilor” de state, neglijând istoria producătorilor de bunuri materiale, istoria masselor celor ce muncesc, istoria popoarelor. Au fost, de sigur, și unele excepții, de pildă — ca să ne referim la istoria Patriei noastre — un Nicolae Bălcescu sau Mihail Kogălniceanu, care, cu o sută de ani în urmă, atrăgeau atenția, în termeni juști, asupra adevăratului obiect al istoriei. Linia trasată de ei a rămas, însă, în general, fără urmare, așa încât, cu toate progresele tehnice și faptice reale, istoriografia burgheză nu ne-a lăsat o istorie adevărat științifică a României². Situația este cu deosebire gravă în ceea ce privește istoria veche a Patriei noastre, mai ales în timpul orânduiri selavagiste, unde — așa cum observă Acad. Mihail Roller — „*Istoricii și arheologii, care au slujit interesele burgheziei și moșierimii, au stu-**

diat în mică măsură dezvoltarea societății omeneste pe teritoriul Daciei înainte de ocuparea romană și pe teritoriul neocupat de Romani din Moldova și Valahia de Est. În schimb, ei au dezvoltat cultul Romei. Se vorbea despre una din „minunile care au fericit poporul și care constă în faptul că împărăția romană a biruit pe Daci”. „Istoricii burgheziei au acordat o atenție deosebită studiului dezvoltării societății pe teritoriul Daciei ocupat de Romani, exagerând rolul ocupanților romani și ignorând aproape cu tot robul populației autohtone, care a trăit și luptat pe aceste meleaguri”³. Evident că s'a putut și se poate invoca sărăcia izvoarelor de tot felul privind istoria și frământările masselor producătoare din acea vreme. Această sărăcie, care, în oarecare măsură este reală, din motive ușor de înțeles, este totuși relativă, așa cum au arătat-o clar, pentru așezări asemănătoare, cercetările istoricilor sovietici; ceva mai mult, ea a fost alimentată artificial, prin felul cum au fost concepute și dirijate la noi, de pildă, cercetările arheologice. Aceste cercetări au vizat, în primul rând, dacă nu exclusiv, așezările urbane, care prin natura lor — cel puțin în epoea romană — erau locuite mai ales de păturile privilegiate ale clasei dominante, care erau prea puțin sau de loc producătoare. Descoperirile privitoare la vieța satelor, care cuprindeau totuși marea majoritate a populației și erau locuite, în primul rând, de autohtoni, au fost, de cele mai multe ori, întâmplătoare, ca la Histria, de exemplu, unde toate inscripțiile cu acest caracter au fost găsite cu ocazia săpăturilor din cetate⁴. Ceea ce este și mai caracteristic pentru metoda de lucru, măcar a unora din reprezentanții arheologiei burgheze dela noi, este faptul că, chiar atunci când, din întâmplare, s'a dat peste un document important privind vieța poporului autohton, sau s'a trecut cu vederea tocmai partea cea mai importantă, adică aceea care formează conținutul real al istoriei, de care vorbeam mai sus, sau a fost pur și simplu ținut secret; aceasta, când n'au fost cumulate ambele practici, cum este cazul cu documentul care face obiectul studiului nostru.

Printre monumentele epigrafice — cele mai multe fragmentare — depozitate, alături de descoperiri de altă natură, în laboratorul muzeului din Histria, a fost, am putea spune, redescoperită o parte importantă dintr'un cip, sau poate un altar, de dimensiuni apreciabile, scris pe trei din cele patru fețe ale sale. Descoperit, nu știm precis în ce an — poate în 1934 — „în construcțiile bizantine, vecine templului Afroditei”⁵, el este încă — după știința noastră — inedit, deși a făcut obiectul unei comunicări în străinătate, cunoscută de noi numai dintr'un rezumat⁶ și din unele aluzii⁷ sau comentarii⁸, de altfel nu totdeauna juste, după cum vom avea ocazia să arătăm în cursul acestei lucrări. Mai mult decât atât, referindu-ne numai la inscripția de care ne ocupăm, deși într'una din aluziile amintite se vorbește de un inventar, acesta n'a fost găsit nicăiri, cum n'au fost găsite nici jurnalele de săpături, ceea ce ar fi fost de mare folos pentru săpăturile ulterioare, iar, în cazul nostru, ar fi precizat, dela început, condițiile și locul descoperirii, pe care le-am aflat numai cu greu și, am putea spune, întâmplător. Totuși, până acum, n'am putut lămuri rostul inventarierii inscripției noastre, în inventarul pomenit, sub două numere (Nr. B 1016 și C1), fragmentul mic, presupus de Polonic ea aparținând blocului principal, nepărându-i-se — cel puțin deocamdată — că ar oferi deslegarea problemei. Ne vom mărgini deci numai la monumentul amintit, urmând a relua problema cu ocazia campaniei de săpături din anul acesta⁹.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Așa cum am spus, este vorba de un bloc de calcar galben, de formă paralelipipedică, cu baza un pătrat, spart atât sus cât și jos, înafară de alte spărturi laterale (vezi fig. 1, 2 și 3). Înalt — în starea lui de astăzi, și anume în partea cea mai bine păstrată, adică pe fața din mijloc dintre cele scrise — de cca 61 cm. Fața din dreapta — vorbim mereu de fețele scrise — are aproape aceeași înălțime, fiind retezată atât sus, cât și jos, cam pe aceeași linie cu fața amintită mai înainte. Dimpotrivă, fața din stânga (scrisă) are păstrată numai o înălțime de cca 56,5 cm, diferența până la 61 cm fiind împărțită, în mod aproape egal, între partea de sus și cea de jos. În ceea ce privește fața nescrisă, cam dela mijlocul interior al pietrei, mai mult de jumătate în lățime și cam 10—15 cm în înălțime spre partea superioară, are o mare așchie sărită. Evident că înălțimea reală a pietrei este greu de precizat. Totuși, măcar pentru partea scrisă, se poate emite ipoteza, ținând seama de unele elemente ale inscripției și de înlănțuirea ideilor din ea — chestiuni asupra cărora vom reveni mai departe — că ea nu depășea cu mult 70—75 cm. Lățimea fețelor pietrei este — așa cum am arătat — aproape aceeași, dacă nu chiar aceeași, pentru toate fețele, și anume 46,5 cm, după cum am putut preciza, luând ca punct de plecare fața scrisă din dreapta, cea mai bine păstrată în această privință. De altfel, în general, această față, lăsând la o parte dificultățile de lectură, provenite din faptul că, în multe părți, ea se prezintă destul de ștearsă, este cea mai bine păstrată, neavând lipsuri mai serioase decât în primele trei rânduri. Incolo, nicio altă particularitate, afară de o crăpătură nu prea adâncă, aproape în unghiu obtuz, cu vârful în r. 9 (păstrat), la o distanță de 20 cm de muchia din dreapta, iar cu capetele laturilor, socotind tot din dreapta, sus la o distanță de 12,5 cm, jos de 9 cm. În unghiu drept, pe latura de jos a unghiului amintit, dela baza r. 14 și trecând de baza r. 15, o nouă crăpătură. Dimpotrivă, fața din mijloc (scrisă) prezintă, în partea stângă, o serioasă spărtură mai mare — o mare așchie sărită — de cca 11,5 cm, egală, eu mici variații, pe întreaga înălțime a pietrei, și care afectează — după cum vom vedea — și fața din stânga. Lățimea cea mai mare a spărturii, o găsim în partea de jos. În ceea ce privește partea din dreapta a aceleiași fețe, ea este completă, cu excepția r. 1, unde se află o spărtură mai mare și ușoare lipsuri (1—2 litere, în r. 2—4 și 11—12). În sfârșit, pe fața din stânga, ușoare spărturi la câteva din rândurile din stânga și o spărtură serioasă (așchia sărită) în partea dreaptă, de sus până jos, variind între cca 12 și 20,5 cm. Mai precis, spărtura este de 15,5 cm în r. 1, merge scăzând până în partea de sus a r. 4, unde ajunge la 12 cm, pentru ca apoi să crească din nou, până jos, ajungând maxima în r. 15 — cca 20,5 cm.

Trecând acum la text, în cea mai mare parte grecesc, el este repartizat astfel¹⁾: câte 15 rânduri pe cele două fețe laterale și numai 13 (de altfel din ultimul numai câteva resturi de litere) pe fața din mijloc; în total, deci, 43 de rânduri, dintre care 38½ în grecește, 4½ în latinește. Diferența de 2 rânduri în minus, pe fața din mijloc, se explică prin faptul că, de unde înălțimea literelor este, pe fața din dreapta, cu variații dela rând la rând și chiar dela literă la literă — între 25—28 mm — iar pe fața din stânga, începe dela 30 mm, pentru a scădea, treptat, până jos, la 23 mm, dimpotrivă, pe fața din mijloc, cu unele variații dela literă la literă, înălțimea literelor nu scade niciodată sub 28 mm, mai exact, oscilează între 28—32 mm, de multe ori și din cauza pietrei.

În ceea ce privește ductul literelor, de observat, mai ales: forma lunară a lui Σ , E , Ω , (C, ϵ, ω), apoi forma lui M (\mathcal{M}) — de altfel neconstantă — și a lui Ξ (Z); în sfârșit, variațiile de formă — mai puțin semnificative — ale literelor A (\mathcal{A}, \mathcal{A}), Δ (Δ, \mathcal{D}) și (Y, V). De asemenea, ni se pare demnă de subliniat, pentru urmărirea lecturii, confuzia dintre A și Λ , ϵ și C (Σ), respectiv \odot și O , provenită din faptul că punctul — singurul semn distinctiv dintre literele fiecărui cuplu — este adesea șters. În sfârșit, ca să terminăm cu această parte descriptivă a scrierii, după cum se poate vedea, scrierea prezintă destul de puține ligaturi, dacă ceea ce ni se prezintă ca atare poate fi numit astfel, strict epigrafic, astfel (fața 1: r. 4 PA ; r. 5 $PA\Delta\Lambda$; fața 2: r. 4 $C\mathcal{M}II$; r. 11 $C\mathcal{M}$; fața 3: r. 4 KAI ; r. 8 $KATAM$ o ligatură curioasă α în r. 13 din fața 1. În ceea ce privește textul latin, de observat numai caracterul particular al lui S (\mathcal{S}).

Totul ar arăta deci că avem de a face cu o scriere relativ târzie, adică datând dela sfârșitul sec. II și începutul sec. III. e. n., mai precis, epoca Severilor (a se vedea, de pildă, V. Părvan, *Histria*, IV, Nr. 31, p. 105; și urm., o inscripție datată 198—201, exact cu aceleași caractere). Dar asupra acestei chestiuni vom reveni mai jos.

Mărginindu-ne deci, deocamdată, la textul inscripției, așa cum ni s'a păstrat, putem citi (vezi fig. 4, 5 și 6)¹¹.

În observațiile privitoare la text, așa cum ni s'a păstrat, vom începe cu fața din mijloc, vom continua cu fața din dreapta, pentru a termina cu cea din stânga. Procedura aceasta ne este indicată nu numai de practica obișnuită în scrierea unor astfel de monumente¹², dar și de înlănțuirea ideilor — după cum vom vedea mai jos — și de prezența rescriptului — în latinește — pe fața din stânga. Avem astfel:

1. Pe fața din mijloc: la începutul r. 1, așa cum se prezintă pe pia-tră, urmele evidente ale unui A , iar la sfârșitul aceluiași rând, după P , un I , urmat de o hastă verticală — socotim noi a unui T — și de una din has-tele și bara orizontală a unui H . La începutul r. 2, urmele unui C , după care s'ar putea să fie o crăpătură ușoară, dar și un semn de punctuație. La sfârșitul aceluiași rând, credem că se pot distinge partea de jos a unui K și hasta unui P . În r. 3, urmelé literei dela început s'ar putea să fie ale unui C , dar tot așa de bine ale unui T ; la sfârșitul rândului, apare clară însă jumătatea unui Λ . Rândurile 4—9 nu prezintă nimic deosebit, afară poate de începuturile r. 5, 8 și 9, unde sunt de observat urmele unui T , hasta din dreapta a unui Σ , respectiv jumătatea din dreapta a unui Λ^1 sau Δ . În r. 10,

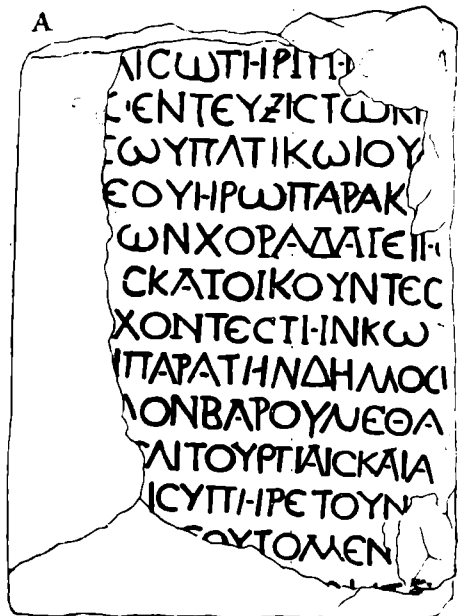

Fig. 4

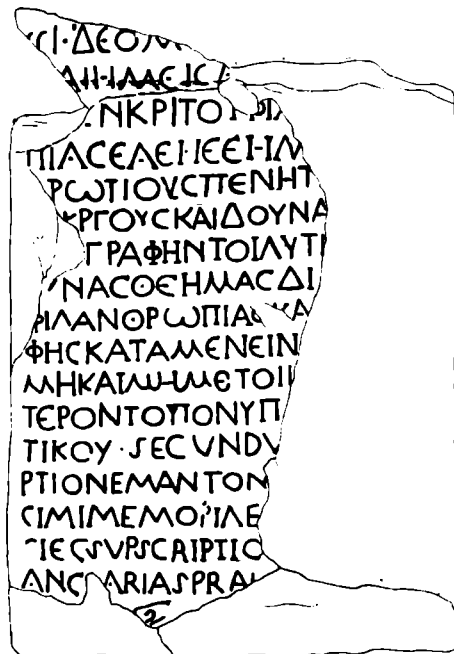

Fig. 5

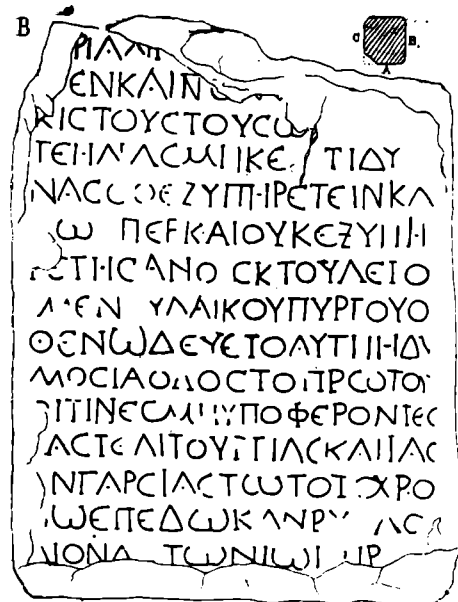

Fig. 6

la început, urmele unui C, iar la sfârșit — credem — un A. La sfârșitul r. 11, distingem, cu toată spărtura, NT. In r. 12, credem că se poate citi clar

COYTO MEN. La rândul ultim am renunțat, cele câteva urme de litere neputând da nimic sigur.

2. Fața din dreapta : în r. 1, după **PIA** — clare — poate un A, apoi trei resturi de haste verticale, asupra cărora nu putem face nicio presupunere valabilă. Aceeași observație cu privire la ceea ce urmează, în r. 2, după **Π**. La începutul rândului următor, credem că se pot distinge barele unui K. La r. 4, se impun mai multe observații : mai întâi, după primele trei litere, care sunt de citit : **TEI**, urmează resturile uneia sau a două litere, apoi un A sau un A, cert un C, apoi două semne, pe care le citim ca **MH** ; în sfârșit, în același rând, socotim că între **€** și T nu este de citit

nimic, lapidul sărind, pur și simplu, spărtura de care am amintit mai sus, cum, de asemenea, la sfârșit, după **Υ** credem că n'a fost scris nimic. La r. 5—12, în afară de observațiile generale făcute până acum, nu este de remarcat nimic deosebit, afară de urmele câte unei haste verticale, la sfârșitul rândurilor 9 și 10, și partea de sus a unui O, la începutul rândului 11. In r. 13, semnul curios pe care l-am semnalat, când ne-am ocupat de scriere, credem că este de interpretat ca o ligatură, provenită, ca să-i spunem așa, din „alunecarea condeiului”, a unui O și a unui X. La sfârșitul r. 14, după un N clar, credem că se poate distinge un B, după aceea partea de sus a lui Y, apoi după o literă șlearsă, un A sau un A, în fine un C. In ultimul rând al feței de care ne ocupăm, la început, o hastă oblică, între A și T, lipsă o literă, iar la sfârșitul rândului, după **ω**, urmele a trei haste verticale, în cele din urmă clar un P.

3. Fața din stânga : la începutul r. 1¹³ urmele unui C sau **€**, iar la sfârșit, după O, partea de jos a unei haste verticale, urmată, se pare, de urmele unui Φ, apoi un I ; în sfârșit, poate începutul unui A sau **Λ**. In r. 2, de observat numai prezența a cinci semne, care — după scrierea întrebuintată — pot fi tot așa de bine C sau **€** (vezi mai jos, lectura adoptată de noi). La r. 3 și 4, nimic deosebit. La sfârșitul r. 5, o hastă verticală, se pare a unui H, după urma ușoară a barei horizontale. Rândurile 6—8, clare, afară poate de confuzia dintre O și Θ. In r. 9, de observat la sfârșit, după O, două haste verticale, dintre care pe una o citim I ; cealaltă, numai o parte a unei alte litere (a se vedea mai jos). Litera dela începutul rândului următor poate fi un I, dar tot așa de bine un T. In ceea ce privește textul latinesc, care începe la jumătatea r. 11, el nu prezintă vreo dificultate specială, afară poate de începutul r. 13 și 14¹⁴.

Deși reconstituirea textului întâmpină, din motivele arătate mai sus, serioase dificultăți, care nu pot fi toate rezolvate în mod mulțumitor, soco-

lim totuși că putem prezenta, cu multă probabilitate de adevăr, următoarea lectură :

<p>I. 1. [Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τίτω Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνεῖν Εὐσεβεῖ Σεβαστῶ εὐεργέτη κ]α[ι σωτήρι τῆ]ς κώμη[ζ] "Εντευξίς τῶ κρισπίστῳ [?] ὑπατικῶ Ἰουλίῳ Σ] εουήρῳ παρὰ κλωμη[τῶν χόρᾱ Δάγει. ἸΙ-
10 μεῖ]ς κατοικοῦντες καὶ ἐ]χοντες τὴν κώμην[ι παρὰ τὴν δημοσί-
κν ὀ]δὸν βαρούμεθα ταῖ]ς λειτουργίαις καὶ ἀν-
15 Υαρεία[ις ὑπηρετοῦν τ-
ες . . . το]σοῦτο μὲν . . .</p> | <p>II. 1
...
...
5. . . ριαλ
... εν και π. πολλα-
κίς τοῦ ἔτους ᾧ[δε ὥσ-
τε ἡμᾶς μηκέτι δύ-
νασθε ἐξυπηρετεῖν κα-
10 θ[ῶ[ς]περ καὶ οὐκ ἐξυπη-
ρέτησαν ο[ἱ] ἐκ τοῦ λεγο-
μέν[ο]υ Λαικοῦ Πύργου ἔ-
θεν ὠδεύετο αὕτη ἡ δη-
μοσία ὁδός, τὸ πρῶτον
15 οἵτινες μὴ ὑποφέροντες
τ]άς τε λειτουργίας καὶ τὰς
ἀ]νγαρείας τῶ τότε χρό-
ν]ῳ ἐπέδωκαν βυ[β]λε[ι]-
διον Ἄ[ν]τωνίῳ Ἰ[β]ήρῳ . . .</p> |
|---|---|

III. 1

. δεόμ[εθα]

κ]α[ι ἡμεῖς

5 δι' ἐ]γκρίτου φιλ[ανθρω-
πίας ἐλεῆσε ἡμ[ᾶς ἀν-
θ]ρώπους πένητ[ας λιτ-
ο]υργοὺς καὶ δοῦνα[ι ἡμῖν
ἀντι]γραφὴν τοιαύτη[ν καὶ

10 δὲ]νασθε ἡμᾶς δι[ὰ σου
φι]λανθρωπίας κα[ὶ ἀντι]γρα-
φῆς καταμένειν[ἐν κώ-
μῃ καὶ μὴ μετοικ[εῖν ἡμέ-
τερον τόπον ὑπ[ὸ . . . ὑπα-

15 τικῶ]. Secundum supscri-
ptionem Anton[i claris-
simi (sic) memoriae [viri hae-
c leg[ati] superscriptio, [numera et
angarias praebeant.

Românește, aceasta ar suna :

I. [Lui Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius, Imperator Caesar Augustus, binefăcător] și protector al [satului]. Plângere către [prea puternicul] guvernator Iulius Severus din partea sătenilor din satul (ținutul) Dagis (?): Noi, cei așezați și având satul lângă drumul public, suntem apăsați de prestații și corvezi, executând atât de mult (astfel de corvezi), de mai multe ori pe an, încât nu mai suntem în stare a face față (sarcinilor), așa cum nu le-au mai făcut față nici cei din numitul Laicos Pyrgos (așezat acolo), de unde pornește drumul public însuși, care cei dintâi, ne (mai) putând suporta nici prestațiile nici corvezile, au adresat plângere, în vremea aceea, lui Antonius Hiberus [care le-a reglementat situația]. Te rugăm dar . . . și noi.. ca, după cunoscuta la îndurata, să ai milă de noi, niște bieți truditoni, și să ne dai un rescript asemănător și să putem (astfel), grație îndurării și rescriptului tău, rămânea în sat și (să nu fim siliți să) părăsim locul nostru, sub un (astfel) de guvernator (ca tine). *Să execute prestații și corvezi, potrivit*

cu *rescriptul lui Antonius, clarissimae memoriae vir, (după care este dat) și acest rescript al guvernatorului (actual).*

Această lectură necesită câteva explicații. Mai întâi, după cum s'a putut vedea, am presupus că inscripția începea cu pomenirea, în semn de loialitate, a împăratului în funcțiune. La aceasta ne-a îndemnat, în primul rând, prezența pe piatră a cuvântului $\sigma\omega\tau\eta\rho\iota$, care, evident, face parte mai ales din titlurile onorifice ale împăraților, apoi faptul că menționarea împăratului pe documente de acest fel nu este neobișnuită. O întâlnim de pildă — este adevărat, sub o formă puțin deosebită — pe cunoscuta inscripție latină din 116—117, găsită la Henchir-Mettich și care cuprinde dispoziții privitoare la situația colonilor de pe un mare domeniu african, în fruntea căruia citim: *Pro salute /Aug(usti) n(ostri) imp(eratoris) Caes(aris) Traiani princ(ipis)/totisque domus divine optimi Germanici Parthici*¹⁵.

Cât privește formula adoptată, ea este de sigur aproximativă, dar în niciun caz neverosimilă, ținând seama de formulele întrebuițate în astfel de documente, iar pentru Antoninus Pius — al cărui nume trebuie să fi fost invocat în inscripția noastră, pentru motivele pe care le vom vedea mai departe — ea este atestată, sub o formă mai mult sau mai puțin apropiată, de numeroase inscripții¹⁶.

O oarecare nedumerire poate ridica lectura admisă de noi la sfârșitul acestei dedicații, mă refer la expresia $\sigma\omega\tau\eta\rho\iota \tau\eta[\zeta \kappa\omega]\mu\eta\eta\varsigma$, care, pentru un sat, sună cam pretențios; admiterea lecturii $\omicron\iota\kappa\omicron\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$, la care ne-am gândit din primul moment și care ar fi mult mai potrivită, întâmpină însă serioase dificultăți din cauza spațiului liber oferit de piatră.

Odată admisă însă această dedicație prealabilă, pe fața din mijloc, cu care începe inscripția, se impune dela sine presupunerea că și celelalte fețe au avut scrise, în partea de sus, un număr corespunzător de rânduri, după noi, cel puțin patra. Mai dificilă ni se pare fixarea eventualelor lipsuri din partea de jos, putându-se admite de pildă tot așa de bine și aici o lipsă mai mare, eventual tot patru rânduri, dar și nicio lipsă, cum ar putea sugera, deși nu concludent, semnul de sfârșit de pagină, dacă ne putem exprima astfel, dela sfârșitul feței din stânga, adică ultima. În ceea ce ne privește, am admis, poate din comoditate, ultima ipoteză.

Foarte mult ne-a dat de lucru lectura a ceea ce noi am admis, în r. 9 al feței din mijloc, a se citi $\chi\omicron\rho\alpha \Delta\acute{\alpha}\gamma\epsilon\iota$, care conține, fără îndoială, numele așezării autorilor plângerii. Forma primei litere, care poate sugera și un K imperfect conturat, apoi prezența unui O, în loc de ω , dar mai ales forma dificilă a însuși numelui așezării — $\Delta\acute{\alpha}\gamma\epsilon\iota$ — când de așteptat ar fi fost un genitiv plural, ca de pildă în inscripțiile din Scaptopara și Aragua¹⁷, iată numai câteva din dificultățile — deocamdată formale — ridicate de această expresie, fără a mai aminti probabilitatea — nu cu totul exclusă — a lecturii într'un singur cuvânt. Până la urmă însă, fără a fi — se înțelege — intru totul satisfăcutor de această soluție, ne-am hotărât pentru lectura propusă, cu presupunerea că rezolvarea dificultății este de căutat, poate, în contaminarea formelor de exprimare proprii limbii grecești, cu formele latinești, tot mai dominante în regiune.

Celelalte lecturi propuse de noi întâmpină — socotim — dificultăți mai mici. De pildă, lecția $\acute{\alpha}\nu\gamma\alpha\rho\epsilon\iota\alpha\iota\varsigma$, din r. 14—15 ale aceleiași fețe, își găsește o confirmare peremptorie în r. 16—17 ale feței din dreapta, ca să nu mai vorbim de prezența ei, clară, în rândul ultim al rescriptului.

De asemenea, dat fiind caracterul documentului, credem că cuvântul ἀντι-γραφῆν, respectiv ἀντιγραφής, din r. 9 și 11—12 ale ultimei fețe, se impune cu suficientă îndreptățire. În sfârșit, în ceea ce privește reconstituirea numelui lui Antonius Hiberus (r. 19 al feței din dreapta), sugerată mai întâi de descoperitorul inscripției este confirmată și de resturile de litere de pe piatră și de menționarea acestuia — după cum vom avea ocazia să vedem — ca guvernator al Moesiei Inferioare, într-o vreme destul de apropiată de data documentului nostru. Aceasta, evident, trecând peste alte explicații, poate necesare, dar nu esențiale, ca, de pildă, posibilitatea lecturii ὑπουργούς (r. 7—8 fața ultimă), în loc de λιτουργούς, *operas* în loc de *munera*, sau *praestent*, în loc de *praebeant* (amândouă acestea din urmă în ultimele două rânduri ale rescriptului).

În ceea ce privește limba întrebuințată în inscripția noastră, n'avem de făcut prea multe observații, cele câteva abateri dela uzul clasic, de altfel fără consecvență, (o pentru ω, în χόρα; ι pentru ει, în λιτουργία¹⁸, ε pentru αι, în unele forme de infinitiv, (δύνασθε, ἐλεῆσε), lipsa constantă a lui iota adscris), nu sunt fenomene care trebuie să ne surprindă în această epocă și într-o astfel de așezare rurală și cu populația negreacă, ele fiind frecvente, și încă demult, chiar în Attica¹⁹. În sfârșit, expresia incorectă [*claris*] *simi memoriae* [*viri*] se explică ușor pentru a mai fi nevoie să insistăm.

Am arătat mai sus că ductul literelor din inscripția noastră ne duce, ca epocă, spre sfârșitul sec. II și începutul sec. III e. n., mai precis în epoca Severilor, ceea ce nu este cu totul exclus, dacă prin aceasta înțelegem numai scrierea, sau, eventual, transcrierea documentului. În ceea ce privește însă evenimentele la care acesta se referă, ele sunt, în mod evident, cu mult anterioare și, din fericire, precis datate, prin pomenirea guvernatorilor din acea vreme, al Moesiei Inferioare, de care depindea teritoriul Histriei, și anume, în ordinea în care apar — vom vedea, nu întâmplător în inscripție, Iulius Severus și Antonius Hiberus.

Începem cu primul. Din datele cunoscute până acum, grupate și comentate, în ultimă analiză, de Arthur Stein²⁰, cunoaștem în Moesia Inferioară trei guvernatori cu numele de Iulius Severus: 1. Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus, guvernator al Moesiei Inferioare pe la 130 e. n., „*aproximativ* — spune Stein — *între 129 și 131*”²¹. 2. T. Statilius Iulius Severus, a cărui administrație în Moesia Inferioară, este datată precis de o bornă miliară, găsită chiar pe teritoriul Histriei, anume la Casapchioi (Sinoe), și care este din anul 159 e. n.²². 3. L. Iulius Statilius Severus, guvernator al provinciei imediat după cel de mai sus, adică în 160 și poate și o parte din anul 161 e. n., după cum reiese din borna miliară găsită la Seimeni, la Nord de Axiopolis²³.

În ceea ce privește celălalt guvernator al Moesiei Inferioare, menționat în inscripția noastră — (M.) Antonius Hiberus — cunoscut până acum mai precis numai din scrisoarea din 17 Februarie 201 a lui Septimius Severus și Caracalla, prin care se acordă anumite scutiri de impozite locuitorilor din Tyras²⁴, guvernarea lui în Moesia Inferioară este situată de Stein²⁵, cu unele rezerve asupra cărora vom reveni, la începutul domniei lui Antoninus Pius (138 sau 139), iar de Hüttl²⁶, în 135 e. n. Este adevărat că, într'una din comunicările amintite²⁷, administrația lui Hiberus în Moesia Inferioară este plasată în anul 201 e. n., fără a se aduce însă vreun argument în sprijinul acestei datări, evident dacă lăsăm

la o parte concluziile care s'ar putea trage din considerațiile cu totul generale, deci neconcludente, asupra scrierii din inscripția noastră și a unor evenimente ce ar putea avea legătură cu ea, considerații care, după părerea noastră, au la bază o greșită interpretare a textului scrisorii amintite a lui Septimius Severus și Caracalla și a comentariului lui S t e i n. Aceasta, ca să nu mai vorbim de lectura greșită a însăși inscripției de care ne ocupăm, mai exact, a succesiunii evenimentelor cuprinse în ea. Dar de această chestiune vom mai avea prilejul să vorbim mai departe.

Revenind deci la problema care ne preocupă acum — datarea inscripției — socotim că, din datele înfățișate mai sus, reiese clar că de o identificare a guvernatorului Iulius Severus din inscripția noastră, cu guvernatorul Moesiei Inferioare din 130 e. n. — adică Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus — nici nu poate fi vorba. La aceasta se opune faptul că celălalt guvernator — Antonius Hiberus — este citat, în inscripția

Fig. 7

dela Histria, ca predecesor al lui Iulius Severus și nu invers²⁸, indiferent — deocamdată — dacă plasăm guvernarea lui Hiberus în vremea lui Hadrian, ca H ü t t l, ori în vremea lui Antoninus Pius sau Marcus Aurelius și L. Verus — *fratres imperatores* în inscripția dela Tyras — ca S t e i n. Rămân deci în discuție ceilalți doi — T. Statilius Iulius Severus (159 e. n.) și L. Iulius Statilius Severus (160—161 e. n.). Deși nimic nu ne împiedecă, în mod categoric, să admitem pe oricare din ei, cu atât mai mult că diferența de timp este neglijabilă, iar menționarea lor în Scythia Minor este în legătură cu o activitate asemănătoare — construire sau reparare de drumuri — socotim totuși că este mai probabilă, pe inscripția noastră, prezența celui dintâi, adică a lui T. Statilius Iulius Severus (159 e. n.) nu numai pentru faptul că borna miliară cu numele lui a fost găsită chiar pe teritoriul Histriei, dar și pentru că succesiunea elementelor numelui său impune mai de grabă această identificare.

Odată admis acest lucru — că în inscripția noastră este vorba, în orice caz, numai de unul din aceștia doi, prin excluderea lui Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus — pot fi înlăturate, credem, și îndoielile pe

care le ridică inscripția din Tyras asupra administrației lui Antonius Hiberus, în sensul că, în niciun caz, ea n'a putut avea loc în timpul lui Marcus Aurelius, ci la sfârșitul domniei lui Hadrian (H ü t t l), sau, mai probabil, la începutul domniei lui Antoninus Pius (S t e i n).

După aceste considerații, putem conchide că inscripția noastră — sau mai exact textul ei — datează dela sfârșitul domniei lui Antoninus Pius — 159—161 e. n. — poate chiar din 159, dacă se admite argumentul invocat de noi mai sus.

Rămâne, de sigur, problema scrierii întrebuintate, care, după cum am arălat, ar pleda mai de grabă pentru epoca Severilor, ceea ce am admis că n'ar fi cu totul exclus, însă numai în privința scrierii sau, eventual, transcrierii documentului, poate pentru actualizarea lui, în condiții asemănătoare. Nu trebuie să pierdem însă din vedere faptul că, cu toate indicațiile utile pe care le poate furniza, caracterul scrierii singur nu poate servi ca element precis de datare, deosebiri de duct nefiind chiar atât de nete cum se crede, decât, poate, pentru perioade mai îndelungate de timp și, încă și atunci, cu variații sensibile dela loc la loc și chiar dela lapicid la lapicid. Astfel, ca să ne referim la câteva inscripții precis databile, chiar din vremea Severilor, avem, alături de inscripția din 198—201 e. n., citată mai sus, ca având scrierea foarte apropiată de aceea întrebuintată în inscripția noastră, tot dela Histria, alte inscripții din aceeași vreme (196—198²⁹ sau 198—210³⁰), care prezintă deosebiri serioase de scriere, față de inscripția amintită. Mai mult, ca să revenim la inscripția de care ne ocupăm, forma lunară a unor litere, de pildă **C**, **E**, **ω** nu este chiar atât de specifică

epocii Severilor, cum se crede, ci, fără a se impune în mod absolut niciodată, se întâlnește, chiar la Atena, mai des decât forma clasică, încă din vremea lui Hadrian³¹. Urmează, deci, în cazul care ne interesează, că nici chiar scrierea nu se opune așa de categoric la datarea, în 159 e. n., nu numai a documentului — datarea lui fiind asigurată prin menționarea numelui guvernatorului, așa cum am văzut — dar chiar și a inscripției însuși, fără a exclude însă eventualitatea arătată mai sus.

Această datare, în primul rând a documentului însuși, care interesează cel mai mult, nu numai că nu este contrazisă, ci dimpotrivă, este, așa cum vom încerca să arătăm, întărită de cuprinsul său, care poate fi pus în legătură cu unele evenimente, istoricește bine documentate.

Așa cum s'a putut vedea mai sus, în inscripția noastră este vorba de o plângere (έντευξις)³² a locuitorilor dintr'un sat (*vicus*) de pe teritoriul Histriei, numit *Dagis*, adresată lui T. Statilius Iulius Severus, guvernator al Moesiei Inferioare în 159 e. n., împotriva prestațiilor și corvezilor (λιτουργίαι καί ἀνταρτίαι) excesive puse asupra lor, de mai multe ori pe an. După ce se arată că, din această cauză, ei nu-și mai pot îndeplini obligațiile, țărani din satul Dagis cer, evident, o reglementare a prestațiilor și corvezilor, invocând în sprijinul cererii lor, precedentul creat (în 138—139) de un alt guvernator al Moesiei — Antonius Hiberus — prin rescriptul (ἀντιγραφὴ) — al cărui conținut trebuie să fi fost reprodus în partea pierdută a inscripției — acordat locuitorilor dintr'un alt sat de pe teritoriul Histriei — Λαικὸς Πύργος. În ce va fi constat reglementarea lui Antonius Hiberus nu putem ști precis, în starea în care se află inscripția noastră. Se poate deduce totuși că ea trebuie să fi adus o ușurare, altfel invocarea

ei de către țărani din Dagis n'ar avea niciun sens. Este interesant de subliniat faptul că, apelând umili la „bunăvoința cunoscută” a guvernatorului, țărani de pe teritoriul Histriei întrebuințează totuși, la un moment dat, o expresie — *μετοικεῖν ἡμέτερον τόπον* — care poate fi luată ca o amenințare, de sigur încă timidă și nu așa de categorică, de pildă, ca aceea exprimată cu aproape 80 de ani mai târziu de către locuitorii din Sceptopara (Thracia) ³³.

Plângerea este, după cum am văzut, urmată de un rescript, în mod evident al lui Iulius Severus, și nu al lui Antonius Hiberus ³⁴, din motivele arătate, prin care, dacă reconstituirea noastră este exactă, se trimite pur și simplu la reglementarea anterioară a lui Hiberus.

Este cazul să subliniem aci că inscripția noastră nu este un document izolat în literatura epigrafică. Plângeri, mai mult sau mai puțin asemănătoare, ale țăranimii ne erau cunoscute și până acum, este drept dintr'o epocă mai târzie, mai ales sfârșitul sec. II și tot sec. III e. n. ³⁵. Cele mai multe însă, de pildă cele ale locuitorilor din Saltus Burunitanus, sau din alte domenii imperiale din Africa, ori ale colonilor de pe domeniile asemănătoare din Lydia, privesc oarecum raporturi de drept privat, ceea ce nu înseamnă, de sigur, că erau mai puțin apăsătoare pentru țărani. Totuși, două, și anume plângerile țăranilor din Sceptopara și din Aragua, la care am mai avut ocazia să ne referim, au un obiect aproape identic cu plângerea țăranilor dela Histria, deși cuvintele *λιτουργία* și *ἀνγαρεία* nu sunt nicăiri pomenite, conținutul lor fiind cuprins în alte denumiri ³⁶.

Ce erau aceste *λιτουργία* și *ἀνγαρεία*, de care se plâng atât de mult mai cu seamă țăranii în epoca imperială, este destul de bine cunoscut, datorită unei serii de documente importante, de tot felul, și a unor lucrări moderne întocmite pe baza lor ³⁷. De sigur nu este cazul să facem aci o expunere, nici măcar rezumativă, a acestei vaste și complicate probleme, ci ne vom mulțumi să reținem numai câteva elemente esențiale, interesând direct lămurirea inscripției noastre.

Dela început trebuie subliniat faptul binecunoscut că practica liturgiilor, adică a sarcinilor publice, mai mult sau mai puțin excepționale, în orice caz în afara contribuțiilor ordinare — sarcini denumite de Romani, cu un sens foarte asemănător, *munera* — este foarte veche în lumea antică : au cunoscut-o și despoziile orientale și statele-cetăți, ca și monarhiile elenistice, de sigur, cu deosebiri destul de însemnate, provenite din condiții de dezvoltare specifice.

Ceea ce este însă cu adevărat caracteristic epocii imperiale romane, singura care ne preocupă aci, este faptul că această practică își pierde tot mai mult caracterul oarecum excepțional și limitat, așa cum era cazul cel puțin în lumea greco-romană, devenind, sub influența practicilor din fostele monarhii elenistice, ele înșile moștenitoare, în această privință, ale despoziilor orientale — mai ales a celei egiptene — un sistem organizat de prestații forțate — în bunuri și muncă — extinse aproape la toată populația imperiului. Principal, aceste sarcini continuă să fie puse, în primul rând, asupra păturilor privilegiate, care, sub o formă sau alta, erau responsabile, ca și pentru plata impozitelor, pentru executarea lor ³⁸. În practică însă, ele apăsau tot mai mult mai ales asupra masei celor săraci dela orașe și mai cu seamă dela sate, în marea lor majoritate, până la edițul lui Caracalla *peregrini*, adică băștinași, lipsiți de dreptul de cetățenie. Cei

bogați găseau întotdeauna, adesea cu sprijinul autorității de stat, modalitatea de a trece pe spatele celor săraci sarcinile lor, cum era, de pildă, cazul cu întreținerea drumurilor, mai ales când era vorba de munci manuale, socolite *munera sordida*. De asemenea, numai ei se bucurau de privilegiul de a răspunde numai cu averea, nu și cu propria lor persoană (πρᾶξις ἐκ τῶν σωματίων), pentru îndeplinirea obligațiilor, prin procedura numită *cessio bonorum*³⁹.

Lăsând la o parte sarcinile municipale (care erau tot alătea liturgii), comune întregului Imperiu, acestea neavând o legătură directă cu problema noastră, în ceea ce privește sarcinile interesând direct statul roman, situația era cu deosebire gravă pentru locuitorii din provinciile de graniță. Numeroasele mișcări de trupe, în scopuri ofensive sau defensive, care aveau loc aci, reclamau, pe lângă construire sau reparare de drumuri, concentrarea a numeroase mijloace de aprovizionare și transport, precum și posibilități de cazare pentru soldații în drum spre fronturile de luptă. Deoarece toate aceste nevoi ale armatei, deci ale Statului, erau împlinite prin rechiziții și muncă forțată, nu este nicio mirare că pentru locuitorii acestor ținuturi, liturgii înseamnă, în primul rând, prestații și corvezi, în legătură cu deplasările de trupe, la care se adaugă, evident, și deplasările altor agenți ai puterii imperiale, în interes mai mult sau mai puțin de serviciu, uneori a împăratului însuși. Acesta este, credem, sensul în care trebuie luat cuvântul și în inscripția noastră, ceea ce nu exclude, de sigur, și alte obligații, obișnuite și în alte părți ale imperiului, legate de așezarea lângă un drum public, în primul rând contribuțiile la poșta imperială—*cursus publicus*⁴⁰.

Este însă cazul să ne întrebăm : de ce țăraniii dela Histria nu se mulțumesc, în plângerea lor, numai cu întrebuițarea cuvântului *λιτουργία* care, oricum, însuma toate prestațiile la care erau supuși, și adaugă, constant, *ἀνναρτία*? Răspunsul la această întrebare ni-l dă sensul însuși al acestui cuvânt, de origine persană sau arameică, prin care se arată obligația de a furniza mijloace de transport — care și animale de tracțiune, inclusiv însoțitori — pentru deplasări de oameni și lucruri în interesul statului⁴¹. Dacă ținem însă seama de ceea ce înseamnă pentru un țaran să fie lipsit, pentru un timp mai mult sau mai puțin îndelungat, de principalele lui mijloace de muncă, putem înțelege ușor de ce insistau țăraniii histrieni asupra acestei prestații, cu urmări atât de dezastruoase pentru gospodăria lor, și, indirect, cum se pare a se sugera, și pentru economia generală a statului⁴².

Revenind acum la împrejurările care au putut reclama un spor de prestații și corvezi, de care se plâng țăraniii dela Histria, acestea pot fi determinate, după cum am spus, de o serie de documente, datate precis din epoca lui Antoninus Pius, mai mult, unele din ele chiar din anul 159, sau din ani foarte apropiați de acesta. Ne referim, evident, la împrejurări din Scythia Minor sau din regiuni învecinate. Astfel, o inscripție găsită la Caracutuc (în Bulgaria), datată 154 e. n., ne vorbește de măsurile de apărare luate pentru paza coastelor Thraciei — *ob tutelam provinciae Thraciae* — cum sună textul inscripției⁴³. Este adevărat că aci se vorbește numai de Thracia. Nimic nu ne împiedecă însă să admitem că aceste măsuri s'au extins și asupra Scythiei Minor. O dovadă în această privință ar fi, poate, așa cum sugerează descoperitorul inscripției noastre, însuși turnul dela care și-a luat numele satul, numit Laicos Pyrgos. Fără a admite numai-

decât aceeași dată, 154 sau 155, pentru construirea acestui turn, expresia λεγόμενου, de care este însoțit numele satului, pare a indica o dată destul de apropiată de data plângerii noastre (159). Acest fapt n'ar avea nimic surprinzător, dat fiind activitatea de întărire a limes-urilor⁴⁴ printre care, de sigur, și a aceleia al Dunării. Dar chiar dacă n'am admite existența unor astfel de lucrări, în această vreme, în Dobrogea, avem atestată însă sigur altele, cu caracter în primul rând tot militar și care, în orice caz, necesitau o concentrare excepțională de materiale, oameni și mijloace de transport. Este vorba de lucrările de construire sau reparare de șosele, atestate de o serie de borne miliare, ca aceea dela Seimeni⁴⁵, sau, mai în directă legătură cu teritoriul Histriei, ca acelea dela Callatis⁴⁶, dela Tatlageac⁴⁷ și, mai ales, dela Casapheioi⁴⁸. Fără îndoială că aceste lucrări puteau să se încadreze în planul general al dezvoltării rețelei de drumuri, de care este preocupat, ca și predecesorii săi, Antoninus. Însă aci, în Dobrogea, este sigur că această preocupare răspundea unor nevoi mai concrete, pe care le-am arătat mai sus.

Cât de actuale erau aceste nevoi, o arată amenințarea tot mai accentuată a triburilor „barbare” din Nordul Mării Negre, ca acei *Alani* sau *Tauroscythae* — mențiți de *Historia Augusta* — care atacaseră Olbia și alte cetăți grecești vecine și nu cedaseră decât în urma intervenției energice a armatelor romane⁴⁹. De unde și pe unde au trecut aceste armate, n'avem o dovadă precisă. Sunt însă motive serioase să credem că măcar o parte din ele au fost deplasate din Dobrogea și au trecut pe aci și n'ar fi exclus — cum crede R. Vulpe — ca inscripția dela Capidava, cu dedicația *Fortuna Redux*, găsită de Gr. Florescu, să facă aluzie tocmai la una din aceste expediții⁵⁰. În orice caz, fie că este vorba de lucrări de fortificație și de mișcări masive de trupe spre Dunărea de Jos, fie numai de lucrări de construcție și de reparare a șoselelor și de deplasări mai frecvente spre graniță, sigur este că prestațiile și corvezile, pe care acestea le reclamau, erau mai mult decât suficiente pentru a aduce în stare de disperare pe locuitorii celor două sate amintite în inscripția noastră.

Dar cu aceasta ajungem la o problemă care trebuie, măcar sumar, subliniată. Este vorba de caracterizarea mai mult sau mai puțin unanim admisă, a domniei lui Antoninus Pius. După cum se știe, istoriografia burgheză română s'a întrecut în mod special în a prezenta domnia acestui împărat drept o epocă de fericire generală pentru tot imperiul, inclusiv provinciile. Cu deosebire caracteristică ni se pare, în această privință, aprecierea lui Vasile Pârvan, cu atât mai mult cu cât se referă tocmai la ținuturile care ne interesează aci. „*Astfel dară* — spune cunoscutul savant român, ale cărui merite excepționale în știința românească nimeni nu se gândește, de altfel, să i le conteste — *ținutul dacic și tracic dintre Olt, Carpați, Nistrul de Jos, Marea Neagră și râpele Deliormanului bulgăresc . . . e, pe vremea lui Antonin cel Cuvios, la anul 150 după Hristos, o țară adânc romană, bogată, înfloritoare, fericită. Dobrogea e plină de orașe romane, Muntenia și Moldova sunt pline de sate dace, străbătute de vieța romană. Între Dacia lui Traian, care își începe viața romană cea nouă deabia dela 107 înainte, și Dobrogea, care o începuse cu aproape 100 de ani mai curând, se deschid drumuri multe, bine păzite și mereu umblate, atât din Ardeal spre Mare, cât și dela Mare spre Ardeal. Pe văile Siretului, Buzăului, Ialomiței, Argeșului, trec acum la deal și la vale, trupe romane, negustori romani, țărani daco-romani, și*

*viața dacică până în adâncurile ei, fără zgomot și fără pauză, se face vieață romană*⁵¹.

De sigur, nimeni nu poate nega că, în epoca Antoninilor și mai ales a lui Antoninus Pius, „*imperiul roman ajunge la punctul culminant al dezvoltării sale*”⁵², atât din punct de vedere economic cât și din punct de vedere cultural. De asemenea, nimeni nu se gândește să treacă peste faptul că: „*În timpul său (al lui Antoninus Pius) se observă înflorirea provinciilor, și o severă supraveghere a cărmuitorilor lor*”, după cum observă însuși M a r x⁵³. Dovezile acestei înfloriri sunt prea numeroase și evidente, pentru a nu fi luate în considerație așa cum se cuvine.

Greșeala lui P â r v a n și a altor istorici burghezi constă numai în faptul că ei privesc societatea romană, de altfel nu numai din această epocă, ca un tot nediferențiat, extinzând asupra tuturor claselor și păturilor sociale ceea ce era adevărat numai pentru păturile privilegiate, mai ales orășenești, căci nu trebuie să pierdem din vedere un moment că acestea din urmă sunt acelea care vorbesc în numeroasele inscripții sau manifestări literare, ca, de pildă, aceea a lui Aelius Aristides, Fronto sau Pausanias, ori prin monumentele impunătoare, răspândite de-a-lungul și de-a-latul imperiului și care nu lipsesc nici la Histria, sau în alte orașe dobrogene⁵⁴. În niciun caz însă, ele nu ne spun nimic și nu pot să ne spună despre situația social-economică și despre starea de spirit a masselor largi, dela orașe și sate, chiar dacă uneori, ca de pildă inscripțiile din unii *vici* din Dobrogea, ne-ar putea lăsa această impresie⁵⁵.

De altfel avem și dovezi mai concrete — este drept puține — că înflorirea din vremea lui Antoninus Pius nu este și nici nu putea să fie, într-o societate bazată pe clase antagoniste, așa de generală cum o prezintă, de obicei, istoricii burghezi. Este suficient să amintim un șir de turburări și revolte ca acelea din Britania, Africa, Achaia, dar mai ales din Egipt și Dacia. Cu deosebire în aceasta din urmă, revolta trebuie să fi fost destul de gravă, dacă a fost nevoie de o reorganizare a provinciei (138—139 e. n.)⁵⁶. Toate aceste mișcări, la care putem adăuga manifestări mai pașnice, ca aceea a țărănilor dela Histria, arată, socotim, în mod clar, că prosperitatea, de sigur reală, ca fenomen general, nu era în folosul tuturor, ba, dimpotrivă, se poate spune, era condiționată de o înăsprire a exploatării masselor largi ale populației. Această constatare nu are nimic surprinzător, pentru acela care privește fenomenele sociale în dezvoltarea lor dialectică, de altfel singurul mod cu adevărat științific de a considera aceste fenomene. „*Dat fiind — spune E n g e l s — că baza civilizației este exploatarea unei clase de către o altă clasă, întreaga ei dezvoltare decurge într-o contradicție permanentă. Fiecare progres al producției este, în același timp, un regres în starea clasei asupraite, adică a marii majorități*”⁵⁷.

Fără îndoială că aci E n g e l s se referă la clasele fundamentale — în cazul nostru stăpânii de sclavi și sclavii — ; teza sa poate fi aplicată însă — cu rezervele necesare — și diferitelor păături sociale apropiate, mai mult sau mai puțin, de una sau alta dintre aceste clase fundamentale. În cazul țărănilor, a căror situație, tot mai rea, este pusă în discuție de inscripția dela Histria, această situație este încă departe de a se compara cu aceea a sclavilor. De aceea, lupta lor îmbracă, deocamdată, forma aceasta a plângerii către autoritatea de Stat, cu iluzia că este vorba de excese locale și temporare. Această iluzie și această formă de luptă, însoțite tot mai insis-

lent de amenințarea cu fuga și chiar de traducerea în fapt a amenințării⁵⁸, vor continua aproape un secol, până când țărani se vor convinge că nu aceasta este calea îmbunătățirii soartei lor. În acel moment, ei vor trece, din ce în ce mai hotărît, alături de sclavi, singura clasă cu adevărat revoluționară în condițiile orânduirii sclavagiste, pentru ca, cu mijloace de luptă mai eficace și cu eforturi conjugate, la care se va adăuga și presiunea popoarelor în migrație, să doboare o orânduire, tot atât de apăsătoare și pentru unii și pentru alții⁵⁹.

Am lăsat la urmă — nu pentru că le-am subestima importanța, ba am putea spune chiar dimpotrivă — o serie de probleme, pe care le ridică sau le repune în discuție inscripția de care ne-am ocupat. Este vorba de numele, originea, așezarea, situația social-economică și juridică, în sfârșit, organizarea administrativă a celor două sate, atestate acum pentru prima dată. Nu mai este nevoie, credem, să subliniem că numai această simplă enunțare este suficientă pentru a arăta importanța acestor probleme, dar și imposibilitatea tratării lor, în cadrul acestui studiu — poate și așa prea lung — al cărui scop a fost, în primul rând, prezentarea și încadrarea unei inscripții inedite. Aceasta, cu atât mai mult cu cât elementele pentru deslegarea problemelor enunțate sunt destul de sărace în documentul nostru. De aceea, ne vom mulțumi ca la această simplă punere a problemelor să adăugăm numai câteva sumare considerații, pe marginea fiecăreia din ele, urmând ca fondul lor să fie reluat în alte studii, de noi sau de alții, cu toată amploarea și documentarea cuvenite.

Mai întâi, în ceea ce privește numele satelor, este mai mult decât probabil că amândouă, direct sau indirect, își au obârșia în numele locuitorilor din așezările respective. Astfel, ca să ne referim la numele primului sat — după reconstituirea noastră, Dăgis — este greu a te sustrage sugesției de a nu-l pune în legătură cu „acei Dăgae . . . pe care Tabula îi cunoaște, — așa cum se exprimă P a r v a n — în Moldova sudică și în câmpia munteană”⁶¹, dacă nu cumva este vorba, și mai simplu, de o pronunțare și transcriere locală a numelui Dacilor. În orice caz, credem că se poate afirma, cu destulă certitudine, că satul trebuie să fi avut, la data respectivă, o vechime destul de mare și că era locuit exclusiv de băștinașii daci, altfel nu vedem de ce nu s'ar fi menționat, așa cum se făcea întotdeauna, când era cazul, prezența elementului roman⁶¹. De asemenea, este sigur că populația satului Dăgis era prea puțin, dacă nu chiar de loc, romanizată, după cum o dovedește întrebuintarea limbii grecești într'un act oficial.

Chestiunea numelui și originii celui alt sat, numit în inscripție Λαικός Πύργος, este mult mai complicată. Astfel, se poate ca mai întâi turnul, ridicat, așa cum am presupus, chiar în vremea lui Antoninus Pius, să-și fi luat acest nume de la Lai, numele locuitorilor din așezarea lângă care fusese ridicat, pentru ca apoi, la rândul său, satul însuși să se numească după numele turnului. Nu este exclusă însă nici presupunerea că Laii au dat numele turnului și apoi satului, nu în calitate de locuitori ai așezării respective, ci ca unii care au contribuit la ridicarea turnului.

Dar cine erau Laii? Întrebarea pare poate nepotrivită, pentru că, până nu demult, toată lumea se obișnuise cu ideea că această problemă a fost definitiv lămurită de către V. P a r v a n, care — este adevărat, după unele ezitări — se hotărăște pentru părerea, acceptată apoi de toți, că este vorba de numele unui trib trac, adus și așezat aci, ca și Bessii, de către

stăpânirea romană ⁶². Iată însă că, de curând, savantul sovietic A. R a n o v i c i pune din nou în discuție problema, și anume în sensul părerii mai vechi a lui P â r v a n, că ar fi vorba nu de un ethnikon, ci de o categorie socială de pus în legătură cu acei λαοί βασιλικοί, atestați în Asia Mică, de unde ar fi emigrat Laii cunoscuți în Scythia Minor ⁶³. Indicația este de sigur sumară, mai mult o aluzie incidentală, în cadrul problemei care îl preocupa, cu trimitere la un articol extrem de sugestiv al lui E. M. S t a e r m a n, publicat cu un an mai înainte ⁶⁴. În orice caz, sugestia este extrem de interesantă și o reluare a problemei nu poate trece peste ea.

În ceea ce privește așezarea celor două sate, cu datele pe care ni le pune la dispoziție textul inscripției nu se pot face decât ipoteze cu totul vagi. Astfel, pentru Λαικός Πύργος, o indicație, dacă poate fi socotită ca atare, ar putea fi pasajul *δθεν ὠδεύετο αὕτη ἡ δημοσία ὁδός*, care pare a sugera o așezare a lui pe drumul imperial de pe coasta mării, undeva spre hotarele de Nord sau de Sud ale teritoriului histrian. În ceea ce privește celălalt sat — Dagis — el este poate de căutat în acel *vicus*, despre care o inscripție, tot în grecește, vorbește că și-a ridicat un ἀβιτόριον, așezat poate pe locul sau în împrejurimile actualului sat Istria, unde se pare că a fost găsită inscripția ⁶⁵.

Trecând, în sfârșit, la situația social-economică și juridică a locuitorilor din cele două sate histriene și la organizarea lor administrativă, trebuie să mărturisim dela început că, în această privință nu se pot face decât considerații cu totul generale și chiar și acestea aproape numai prin deducții și analogii, pentrucă, lăsând la o parte unele sugestii pe care ni le-ar putea da unele elemente menționate în treacăt mai sus, singurul element mai precis în inscripția noastră, în această privință — și încă numai pentru unul din sate (Dagis) — ni-l oferă cuvântul κατοικοῦντες. Din păcate, luat așa izolat, sensul său, ca și al lui *consistentes*, care pare a-i corespunde, nu este suficient pentru determinarea unei situații juridice. În orice caz însă, în problema care ne interesează, chiar și fără alte determinări, putem fi siguri că, prin κατοικοῦντες avem de înțeles situația juridică, denumită în Orient prin κάτοικοι sau πάροικοι, iar în Occident prin *incolae*, adică, din punctul de vedere al dreptului public roman, situația de *peregrini* ⁶⁶.

Mult mai greu este să se determine relațiile lor economice, mai precis vorbind, relațiile de proprietate. Evident, de proprietate deplină asupra pământului, adică de proprietate quiritară, nici nu putea fi vorba pentru locuitorii satelor histriene. Potrivit dreptului roman în această materie, ei nu puteau fi decât *possessores* ai unui pământ, al cărui adevărat proprietar era statul roman și încă, în cazul nostru, cu siguranță prin intermediul cetății Histria, pe teritoriul căreia se aflau ⁶⁷. Care era însă caracterul mai precis al dependenței față de cetate și cum se manifesta concret dependența, în această privință, ne mulțumim numai a pune problema. La fel și în ceea ce privește organizarea administrativă a acestor sate, deși, în principiu, ea nu putea fi deosebită de aceea a altor așezări asemănătoare, bincunoscută ⁶⁸.

La toate aceste probleme, ca și la altele, legate de viața țăranilor, băștinași sau nu, de pe teritoriul Histriei, se vor putea da răspunsuri mai precise, pe bază de noi cercetări și, mai ales, noi descoperiri arheologice, care sunt de așteptat în urma directivei juste imprimată de Academia R. P. R., prin Institutul nostru, de a se efectua săpături sistematice și în teritoriul rural al Histriei.

NOTE

¹ I. Stalin, *Despre materialismul dialectic și materialismul istoric. Problemele leninismului*, Ed. P.M.R., 1948, p. 872—873.

² Mihail Roller, *Probleme de istorie*, 1947, p. 5 și urm.

³ Mihail Roller, *Activitatea pe tărâmul științelor sociale, în slujba construirii bazei economice a socialismului în Republica Populăară Română. Problemele științelor sociale în desbateră Academia R.P.R.* — 21—25 Mai 1951 — p. 115. Pasajul scris în caractere drepte este luat, după cum se arată în notă, din: N. A. Constantinescu „*Istoria Românilor*”, p. 5.

⁴ Ne referim, în primul rând, la cele 14 inscripții privind așezările rurale din *vicus Quintionis*, *vicus Secundini* și *vicus Celeris*. Cp. V. Păvălan, *Histria*, IV, p. 617, Nr. 24; *Histria*, VII, p. 55, și urm., Nr. 46, p. 62, și urm., Nr. 49, p. 67, și urm., Nr. 50, p. 71; și urm., Nr. 51, p. 74, și urm., Nr. 52, p. 78, și urm., Nr. 53, p. 96, și urm., Nr. 61; *Dacia*, II, 1925, p. 214 și urm., Nr. 18, p. 241, și urm., Nr. 41, p. 246—247, Nr. 43; *Mélanges Marouzeau*, 1948, p. 322—324, Nr. 9, 10 și 13. Tot întâmplător, deși nu în cetate, au fost găsite și inscripția dela Caspichioi (Sinoc) și cea dela Caranasuf (Istria), la care ne vom referi în expunerea noastră. În sfârșit, același caracter îl are — după cum vom vedea — și descoperirea inscripției de care ne ocupăm.

⁵ *Mélanges Marouzeau*, 1948, p. 324.

⁶ *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

⁷ *R.E.L.*, XVI, 1938, p. 27.

⁸ *Mélanges Marouzeau*, p. 319—346, *passim*.

⁹ Verificând tot materialul epigrafic din laboratorul muzeului din Istria, a cărui inventariere, începută anul trecut, a fost terminată, cu excepția câtorva mici fragmente, în vara aceasta, am găsit fragmentul propus de Polonic, care, într'adevăr, după structura pietrii, aparține blocului nostru. Inafară de aceasta, nu mai putem spune însă decât că el făcea parte din colțul de sus sau de jos al feței din mijloc cu cea din dreapta; în schimb, am mai găsit un alt fragment, care se îmbină perfect în marginea din stânga a feței din stânga, a blocului și care confirmă legătura presupusă de noi între această față și fața din dreapta. Pentru orientare, menționăm că, în inventarul întocmit, blocul principal poartă Nr. 136 A, iar fragmentele amintite, Nr. 136 G, respectiv Nr. 136 B.

¹⁰ Făcând, evident, abstracție de cele două fragmente, identificate ulterior.

¹¹ Ținem să subliniem că, pentru ușurarea urmării expunerii, fragmentul Nr. 136 B l-am adăugat la blocul principal, ceea ce n'am făcut, din motivele arătate, cu fragmentul Nr. 136 C.

¹² Vezi, de pildă, *C.I.L.*, III, suppl. 2, Nr. 7000, inscripție din Orkystos-Phrygia.

¹³ Societă ca atare, fără cele două rânduri ale fragmentului 136 B; alfel, acest rând este al treilea. În cele două rânduri ale fragmentului 136 B, se pot distinge: în primul rând, partea de sus a două litere, care pot fi G sau G, apoi un I, urmat de un punct. În sfârșit ΔEO și urmele clare ale unui M; în r. 2, la început și la sfârșit, jumătatea din dreapta, respectiv din stânga, a câte unui A.

¹⁴ În ceea ce privește fragmentul 136 C, neputând ajunge la nicio concluzie valabilă, ne mulțumim numai cu prezentarea lui (vezi fig. 7).

¹⁵ *Année épigraphique*, 1897, Nr. 48 = P. F. Girard, *Textes de droit romain*, 5-e éd., 1923, p. 875, și urm.; cp. și inscripția din 198—212 e.n., găsită la Ain-Ouassel, P. F. Girard, *op. cit.*, p. 881 și urm. Inscriptia din Henchir-Metich este gravată pe cele patru fețe quadrangulare ale unui altar și cuprinde, după dedicația amintită, o scrisoare a procuratorilor imperiali, prin care se reglementează — *ad exemplum legis Mancianae* — raporturile dintre fermierii principali (*conductores*) și subfermieri (*coloni*), de pe un domeniu numit *Villa Magna Variani sive Mappalia Siga*. Inscriptia dela Ain-Ouassel este, de asemenea, gravată pe un altar, însă numai pe 3 fețe, ca și inscripția noastră. După dedicația în cinstea lui Septimius Severus, Caracalla și Geta (acesta din urmă Caesar) urmează, tot așa, o scrisoare a procuratorilor imperiali, eam cu același caracter ca și cea de mai sus, numai că legea invocată este, de data aceasta, o *lex Hadriana*. Nu este exclus ca și cunoscuta plângere a colonilor din *sallus Burenitanus* (vezi mai departe) să fi început tot cu o astfel de dedicație, așa cum reiese din formula cu care se încheie inscripția: *Feliciter consummata et dedicata idibus Mais Aureliano et Corneliano sos. cura agente C. Iulio Pelope Salapuli mag(istro)* (P. F. Girard, *op. cit.*, p. 201).

¹⁶ Cp., de pildă, *IG*, III, 1,526 (Athena): Αὐτοκρατορῆς Καίσαρος Τίτου Αἰλίου Ἀδριανῆος Ἐὐσεβεῖ Σεβαστῶν, σωτήρι τῆς πόλεως; ἢ *IG* V, 2, 130 (Tegea); [Αὐτοκράτορα Καίσαρα, Τ. Αἰλίον Ἀδριανῶν Ἀυτοκράτορος Σεβαστῶν Εὐσεβῆ] σωτήρι [καὶ κτίστην τῆς οἰκουμένης]; etc., etc.

¹⁷ *S.I.G.*, II², Nr. 888, p. 603 și urm., r. 2: *παρὰ κομητῶν Σκαπτοπαρηγῶν*; OGIS II, Nr. 519, p. 169, și urm., r. 3—4: *ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀραγουγῶν*.

¹⁸ De altfel, pentru acest cuvânt „ortografia, în epoca clasică, este *ἡγοουργία*: P. Foucart, *Rev. de Philol.*, I, p. 37. Începând cu anul 300, nu se mai întâlnește decât forma *λετοουργία*: Meisterhans, *Grammatik der attischen Insch.*, p. 28—30; Kühner-Blass, *Ausführ. Gramm. der. gr. Spr.*, I, p. 185. Albert Martin, *Daremberg-Saglio*, literele L-M, 1904, p. 1095, notă.

¹⁹ Vezi, în această privință, A. Meillet, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, 2e éd., 1920, mai ales p. 204—205 și 225, și Salomon Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, 1885, p. 270; ep. și *A.E.M.*, XX, 1902, p. 174 și 175.

²⁰ Arthur Stein, *Die Legaten von Moesien*. Dissertationes Pannonicae, Ser. I, fasc. 11, Budapesta, 1940.

²¹ Arthur Stein, *op. cit.*, p. 66. Textul de bază pentru al său *Cursus honorum*, este *C.I.L.*, III, 2830 (ep. și 9891 și p. 1059, 2328) = Dessau, 1056 (Inscripția din apropiere de Burnum-Dalmția), la care se adaugă *C.I.L.*, XIII, 72; Digesta, XL 5, 28, 4; Bull. Dalm. XXVI, 1903, 125 = Année épigr., 1904, 9 (inscripție din ținutul orașului antic Aequum); Dio Cassius, LXIX, 13, 2 și, poate, V. Párva, *Dacia*, II, 1925, p. 218 și urm., Nr. 21.

²² *C.I.L.*, III, 12513; ep. și 12514. Arthur Stein, *op. cit.*, p. 75—76; Willy Hüttl, *Antoninus Pius II-ter Band: Römische Reichsbeamte und Offiziere unter Antoninus Pius. Antoninus Pius in den Inschriften seiner Zeit*, Prag., 1933, p. 125—126.

²³ *Riv. di Filol.*, II, 1924, p. 317, Nr. 2; A. Stein, *op. cit.*, p. 76; W. Hüttl, *op. cit.*, p. 125—126.

²⁴ *C.I.L.*, III, 781 (ep. și 12509 și p. 1009 și urm.) = Dessau, I, p. 101, Nr. 423 și *I.G.R.R.*, I, Nr. 598. Textul care ne interesează (p. 15) sună: *divi Antonini parentis nostri litteras sed et fratrum imperatorum cogitationem item Antonii Hiberi gravissimam praesidius*. Poate acest Antonius Hiberus este același cu cunoscutul *consul suffectus* din 133 e. n. și cu guvernatorul din 138, pomenit de *C.I.L.*, XIII, Nr. 83.

²⁵ Arthur Stein, *op. cit.*, p. 32, nota 5.

²⁶ W. Hüttl, *op. cit.*, p. 121.

²⁷ *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

²⁸ Cp. *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

²⁹ V. Párva, *Histria*, IV, Nr. 32, p. 109.

³⁰ *Ibidem*, Nr. 33, p. 110.

³¹ Cp. Salomon Reinach, *op. cit.*, p. 210, unde se dau ca exemple: *C.I.G.*, 325, 1307, 1312; vezi și V. Párva, *Histria*, IV, Nr. 20, p. 64 și urm., cunoscuta *gerusia* din Histria — foarte instructivă din acest punct de vedere — datată 25 Februarie — 10 Iulie 138 e.n.

³² Cu același înțeles, în *O.G.I.S.*, 138 și 736. Mai obișnuit este însă termenul: *δέσπαις*; ep. *O.G.I.S.* 519 (Aragua) și *S.I.G.*,³ 888 (Scaptopara). Se mai întâlnește, de asemenea, cu același înțeles: *ὑπόδουσις*, (numai în Egipt): *O.G.I.S.*, 669; *ἀξιωμασις*: *S.I.G.*,³ 888; *βασίλας*: *ibidem* și *O.G.I.S.* 519.

³³ *S.I.G.*,³ 888, r. 84—86: *ἐάν τε βαρ[ώ]μεδα, φρυζόμεδα ἀπὸ τῶν/οικειῶν*.

³⁴ Cum se susține în *R.E.L.*, XIII, 1935, p. 23.

³⁵ Cele mai cunoscute sunt: 1. Trei din Africa, din vremea lui Commodus (180—192 e.n.), dintre care cea mai completă este aceea a colonilor din Saltus Burunitanus, găsită la Suk-el-Khmis (*C.I.L.*, VIII, 10.570 și Suppl. 14.464 = Dessau 6870 și Girard, *op. cit.*, p. 199—201).

Conține, pe lângă plângerea propriu zisă a colonilor de pe acest domeniu imperial, împotriva sarcinilor ilegale ce li se impun de către administratorul domeniului, un rescript al împăratului și o scrisoare a procuratorului circumscripției respective. Data: 180—183 e.n. Din celelalte două, una a fost găsită în altă parte a aceluiași domeniu și pare a fi reproduc numai rescriptul imperial (*C.I.L.*, VIII, Suppl. 14.451), în timp ce a doua, descoperită nu departe de procedentele (la Gazr-Mezuar), deși foarte mutilată, pare a conține, ca și cea din Suk-el-Khmis, o plângere a colonilor de pe alt domeniu, rescriptul împăratului și scrisoarea procuratorului. Data amândorora: epoca lui Commodus, fără altă precizare.

2. Una din Tracia, și anume din Scaptopara (*C.I.L.*, III, Suppl. II, 12.336—*S.I.G.*,³ 888 și *I.G.R.R.*, I, 674). Cuprinde, în afară de o plângere, în grecește, la început, un proces verbal, o formulă de înregistrare a plângerii, iar la sfârșit, rescriptul împăratului Gordianus (238 e.n.), toate în latinește.

3. Cinci din Asia Mică, și anume: una din Aragua-Phrygia, din vremea lui Philipp Arabul, 244—247 e.n. (*C.I.L.*, III 15.191 *O.G.I.S.*, 519 și *I.G.R.R.*, IV 598); Patru din Lydia—toate din vremea lui Septimius Severus: 193

211 (J. Keil și A. von Premerstein, *Bericht über eine Reise in Lydien*, in Denkschriften der Wiener Akademie: *Zweite Reise* (54, 2, 1911, Nr. 222 = *I.G.R.R.*, IV, 1368); *Dritte Reise* (57, 1, 1914, Nr. 9, 28 și 53).

³⁶ De pildă, în inscripția din Scaptopara (*loc. cit.*, r. 35 și urm.): și *ἀναρχάζουσιν ἡμᾶς ξενίας, αὐτοῖς παρέχειν καὶ ἕτερα πλεῖστα εἰς/ἀνάληψιν αὐτῶν ἕνευ ἀργυρίου χορηγεῖν*; ep. și r. 39. *αὐτῶν*

καὶ στρατιῶται... κατεπέγουσαν| παρέχειν αὐτοῖς τὰς ξενίας καὶ τὰ ἐπιτήδεια μεθ' ἑαυτῶν τμήνην καταλαμβάνοντες; iar în inscripția din Aragua (*loc. cit.*, r. 21--22): ἀπὸ τῶν| ἔργων ἡμᾶς ἀφίσταντες καὶ τοὺς ἀροτῆρας βόας ἀν' ἑρυνῶντες.

²⁷ Vezi, în special, F. Oertel, *Die Liturgie*, 1917; cp. și Albert Martin, *Daremberg-Saglio*, literele L-M, 1904, p. 1095, și urm.; Ch. Lécrivain, *ibid.* p. 2038, și urm. și M. Rostowzew, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, 1933, p. 434 și urm.

²⁸ În Egipt, de pildă, începând cu a doua jumătate a secolului II e.n., răspunderea este colectivă: familie, vecini, comunități, asociații profesionale. Dimpotrivă, în Asia Mică, ca și în Grecia și în Occident, responsabilitatea o aveau unitățile administrative — cetățile — prin consiliile și magistrații lor.

²⁹ M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 436.

³⁰ Cp., art. *Cursus publicus* de G. Humbert, în *Daremberg-Saglio*, litera C. p. 1645 și urm.

³¹ Pentru sensul cuvântului ἄργαλα, vezi O. Seeck, *Pauily Wissowa I*, p. 2184; G. Humbert, *loc. cit.*, p. 1659; Herwerden, *Lex. s.v.*; cp. și *O.G.I.S.* II, p. 377, nota 21; *S.I.G.* p. 594, nota 16; M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 434.

³² Vezi nota 36.

³³ G. Gazarov, *Izvestia. Bull. de l'Inst. Arch. Bulg.*, III, VI, 1926—1927, p. 108 = *Année épigr.* 1927, Nr. 49.

³⁴ Pentru regiunile noastre, a se vedea, de pildă, inscripția găsită între Racovița și Copăceni (*C.I.L.* III 13.796: data 140 e.n.) pe locul unui vechiu castru, în care se vorbește de lucrările de lărgire a vallum-ului și de turnurile construite pentru întărirea limes-ului *Alutanus*; cp. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 177.

³⁵ Gr. Florescu, *Bul. Com. Mon. Ist.*, XVIII, 1924, p. 89.

³⁶ *Année épigraphique*, 1928, Nr. 193 (data: 157 e.n.) = W. Hüttel, *op. cit.*, p. 371.

³⁷ *C.I.L.*, III, Nr. 7616: din 162 e.n., dar referindu-se tot la Antoninus Pius.

³⁸ *C.I.L.*, III, Nr. 12.513: chiar din 159 e.n. Vezi și nota 18.

³⁹ *Vita Pii*, VI, 5; IX, 9.

⁴⁰ R. Vulpe, *op. cit.*, 176.

⁴¹ Vasile Pârvan, *Incaputurile vieții romane la gurile Dunării*, p. 122—123.

⁴² N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, trad. rom., 1951, p. 534.

⁴³ K. Marx, *Note cronologice*, în „Arhiva Marx-Engels”, vol. V, p. 6, ed. rusă; cp. *Hist. Aug., Vita Pii*, VII.

⁴⁴ Vezi, între altele, Vasile Pârvan, *op. cit.*, passim.

⁴⁵ Ne referim, în primul rând, la cele trei inscripții din vicus *Quinlionis*, care sunt tocnuți din vremea lui Antoninus Pius: vezi V. Pârvan, *Histria IV*, p. 617; Nr. 24 și urm., *Hi tria VII*, Nr. 46 p. 55, și urm., *Dici*, II, Nr. 18, p. 214, și urm.

⁴⁶ *Historia Augusta, Vita Pii*, V.

⁴⁷ Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*. Ed. P.M.R., 1950, p. 187.

⁴⁸ Vezi, mai sus, nota 29, cp. N. A. Mașchin, *op. cit.*, p. 389.

⁴⁹ N. A. Mașchin, *ibidem*, vezi și p. 414, și urm.

⁵⁰ V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 241; cp. și p. 286.

⁵¹ Ca în atâtea inscripții din Dobrogea și, mai ales, dela Histria; vezi, între alții, R. Vulpe, *op. cit.*, p. 186, și urm.

⁵² V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, 1915, p. 20, 434; *idem. Histria*, VII, 1923, p. 99, și urm.; *idem. Dacia*, II, 1925, p. 242, și urm.

⁵³ A. Ranovici, *Țăranii dependenți din Asia Mică elenistică*, în *Vestnic Drevnei Istoriei*, Nr. 2, p. 36.

⁵⁴ E. M. Staerman, *Contribuții la problema dediticii-lor din edictul lui Caracalla*, în *Vestnic Drevnei Istoriei*, Nr. 2, 1946, p. 85.

⁵⁵ Gr. Tocilescu, *A.E.M.*, XI, 1887, p. 69, Nr. 142 = *I.G.R.R.*, I, 593; cp. V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 88, nota 1.

⁵⁶ Cp. M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 161—165 și, în special, p. 252, nota 31.

⁵⁷ J. Toutain, *L'économie antique*, 1927, p. 350, și urm.; cp., pentru situația din Moesia Inferior, M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 284, și urm.

⁵⁸ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, 1913, p. 1—2 și, mai ales, R. Vulpe, *op. cit.*, p. 191, și urm.